

І. Ю. ГРИШОВА

доктор економічних наук,
головний науковий співробітник,
сектор економічних проблем законотворення відділу комплексних проблем
державотворення,
Інститут законодавства Верховної Ради України

Ю. М. КОНЮХОВ

здобувач,
Науково-дослідний центр ЗСУ

**ОЦІНКА МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ ЯК ФАКТОРУ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ**

Гришова, І. Ю. Оцінка міграційних потоків як фактору трансформації соціально-економічної сфери [Текст] / І. Ю. Гришова, Ю. М. Конюхов // Український журнал прикладної економіки. – 2016. – Том 1. – № 1. – С. 50-58. – ISSN 2415-8453.

Анотація

Зростання міграційних потоків населення неминуче впливає на трансформацію соціально-економічного середовища та може привести до соціальної напруги і конфліктів на окремих територіях.

Метою статті є проаналіз міграційних потоків Одеського регіону з метою запобігання соціально-економічним конфліктам та визначення вплив їх руху на функціонування та сучасні трансформації ринку праці.

У статті розглянуто явище міграції населення, визначено причини переміщення населення. Одним з найбільш значних факторів є вплив стану ринку праці. Дослідження слід провести в напрямку кластеризації регіонів України, що допоможе виявити залежність між станом ринку праці в кластері та міграцією.

Ключові слова: міграція; переміщення; показники; фактори; кластерний аналіз; ринок праці.

I. Y. GRYSHOVA

Doctor of Sciences (Economics),
Chief Researcher,
Sector of Economic Problems of Lawmaking
Department of Complex Problems of State,
Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine

Y. M. KONYUKHOV

PhD Student,
Research Center of the Armed Forces

EVALUATION OF MIGRATION FLOWS AS A FACTOR OF TRANSFORMATION OF SOCIAL AND ECONOMIC SPHERE

Abstract

The growth of population migration flows inevitably affects the transformation of the social and economic environment and can lead to social tension and conflict in some areas.

The article aims to analyse the Odessa region migration flows in order to prevent social and economic conflicts. The authors have made an attempt to determine the impact of these flows on traffic operation and transformation of the modern labor market.

The article considers the phenomenon of migration. The causes of population displacement are determined. The impact of the labor market is considered to be One of the most important factors. The authors have grounded the necessity of research concerning regions clustering of Ukraine. Such investigation can help identify the relationship between the labor market and migration in the cluster.

Keywords: *migration; moving; indexes; factors; cluster analysis; labor market.*

JEL classification: F22

Вступ

В умовах воєнних дій на сході нашої країни збільшилися міграційні потоки населення, що неминуче впливає на трансформацію соціально-економічного середовища та може привести до соціальної напруги і конфліктів на окремих територіях. Під вплив руху міграційних потоків підпадають процеси формування ринку праці та нарощення людського капіталу, саме тому необхідною умовою соціально-економічного захисту розвитку територій є вивчення, всебічний аналіз та оцінка впливу міграційних потоків у сучасних умовах на розвиток національної економіки країни, активізація захисних механізмів соціально-відповідального бізнесу та державного регулювання та керованості міграційних процесів.

Проблемами формування людського капіталу цікавились відомі вчені: Гришова І. Ю., Красноручський О. О., Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Митяй О. В., Наумов О. Б., Панюк Т. П., Пасхавер Б. Й., Саблук П. Т., Сафонов В. В., Стоянова-Коваль С. С., Шабатура Т. С., Язлюк Б. О. [1-15].

Мета статті

Мета статті – проаналізувати міграційні потоки Одеського регіону з метою запобігання соціально-економічним конфліктам та визначити вплив їх руху на функціонування та сучасні трансформації ринку праці.

ISSN 2415-8453. Ukrainian Journal of Applied Economics. 2016. Volume 1. № 1.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасних умовах розвитку національної економіки міграцію трудових ресурсів визначають як мобільність (лат. *mobilis*) або рухливість, вона ж – рух, переміщення, переселення, перерозподіл. Сьогодні існує близько сотні різних визначень міграції, що пояснюється багатогранністю та складністю цього поняття, яке може використовуватися в різних контекстах: економічному, юридичному, культурному, соціальному та ін. Таке розмаїття тлумачень викликало нагальну необхідність у їх науковому роз'ясненні. Значний внесок у вивчення сучасних міграційних потоків трудового персоналу країни зробили відомі вчені, що дозволяє всі визначення міграції населення розподілити на три групи, прийнявши як класифікаційну ознаку сутнісний момент [1-4].

До першої групи (кінець ХХ століття) належать визначення, що змішують різні види руху населення, зокрема, міграційний та соціальний. Тут до міграції відносять галузевий, територіальний, професійний і соціальний рух. Сучасні економісти визначають міграцію як будь-яке переміщення незалежно від зміни місця в географічному просторі [3]. В окремих роботах зроблено спробу визначити міграцію як будь-яку форму соціального руху, при цьому територіальна міграція є лише одним із видів міграції населення. До неї належить міжгалузєва і внутрішньогалузєва міграція, які можна назвати виробничою міграцією. Дослідник вважає, що доцільно відокремити освітню та професійну міграції. Далі він зауважує, що «до міграції населення в широкому сенсі слова слід відносити всі види руху населення, що мають суспільну значимість» [4].

На думку інших фахівців, цей підхід полягає в тому, що всі визначення, у яких міграція прирівнюється до різних видів руху, по суті змішують територіальний і соціальний рух, тут відбувається ототожнення різних явищ: переміщення людей територією і переміщення людей освітніми групами, професіями, галузями, підприємствами і т.д. Усе це є переміщенням, але вони мають різний характер та результат у процесі запобігання соціальним конфліктам [1].

До другої групи, найбільш поширеної і визнаної нині більшістю, належать ті визначення міграції, які містять лише територіальні переміщення населення. Відомий український науковець розглядає міграцію як територіальний рух населення, на відміну від природного чи соціального. Проте і в межах підходів, за яких міграція визначається як винятково територіальні переміщення, вона виокремлює кілька груп залежно від масштабу підходу, від найзагальнішого до максимально звуженого [5].

Міграцію населення можна розглядати в «широкому» сенсі слова як сукупність будь-яких переміщень людей у просторі і в більш «вузькому» значенні слова як сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий термін. Міграція населення у «вузькому» сенсі слова – це безповоротна форма руху населення (переселення) між поселеннями, а в широкому – переселення, маятникова та сезонна міграція [7].

Існує науковий підхід, що розглядає три можливих підходи до зарахування до міграції різних видів територіального руху населення. По-перше, під міграцією розуміється все різноманіття просторового руху населення, незалежно від його характеру і цілей. Сюди відносять переїзди з одних населених пунктів в інші, щоденні поїздки на роботу або навчання за межі населених місць, прибуття в той чи інший район на тимчасові, в тому числі і сезонні, роботи, поїздки у відрядження, відпустку та інші переміщення. Більшість дослідників усувають з міграції ті просторові переміщення, які здійснюються в межах одного і того ж населеного пункту. По-друге,

ISSN 2415-8453. Український журнал прикладної економіки. 2016 рік. Том 1. № 1.

до міграції зараховують такі просторові переміщення, які здійснюються між населеними пунктами, які ведуть до постійної або тимчасової зміни місця проживання, а також є регулярним двостороннім рухом між місцем проживання і сферою праці або навчання. Не враховуються епізодичні ділові та рекреаційні поїздки з одних населених місць в інші. Нарешті, до міграції відносять такий процес просторового руху населення, який насамкінець веде до його територіального перерозподілу. У цьому випадку віднесення просторового переміщення до міграції визначається фактичним переселенням з однієї місцевості в іншу і в окремих країнах формальною реєстрацією у новому місці проживання. [1]

Залежно від одного з трьох підходів або їх комбінації можна до міграції віднести будь-який набір видів територіального переміщення населення. Не випадково у фаховій літературі можна зустріти протилежні точки зору. До міграції відносять зміну місць проживання і маятникову міграцію [8], у той час, як маятникову міграцію потрібно вилучити, позаяк вона є лише особливою формою розселення.

Більшість дослідників спираються, однак, на другий підхід, відповідно до якого до міграції відносять три види територіального переміщення населення, але якщо виходити з першого підходу до визначення міграції, то можна виокремити не три, а чотири основних види просторового руху населення. До них належать епізодична, маятникова, сезонна і постійна міграції. Звичайно, найбільш суперечливим виглядає зараховувати до територіальних переміщень населення такий їх вид, як епізодичні поїздки.

До третьої групи належать визначення, які не розмежовують такі різні поняття, як переміщення і мобільність. Визначення сутності міграції населення має виходити з двох тлумачень, одне з яких розглядає міграцію як форму географічної мобільності. Трохи пізніше в науковій літературі повторюється це визначення, де міграцію називають формою мобільності населення [10]. Під міграційною рухливістю розуміють міграцію в широкому сенсі цього слова, а у вузькому сенсі – тільки переселення. Переселення – це територіальна рухливість населення, тобто сукупні характеристики пересувань будь-якого виду між поселеннями. Аналогічну позицію займає автор, який розглядає міграцію як частину міграційної рухливості [13]. Визначають міграцію як географічну рухливість, тобто переміщення з одних населених місць в інші та міграція населення є приватною формою мобільності [15]. Водночас терміни «мобільність» (рухливість) і «переміщення» не синоніми. І не випадково зустрічаються, принаймні, чотири різних тлумачення терміна «міграційна рухливість». Мобільність розглядається як загальне поняття різних видів переміщення. Вона – синонім переселення. Слово «мобільність», на нашу думку, позначає радше потенційну здатність або готовність індивіда до дії, ніж саму дію.

Безперечно, мобільність та міграцію необхідно вважати різними поняттями. Під міграцією населення дослідники розуміють територіальне переміщення, а під мобільністю (рухливістю) – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Міграція населення – це не мобільність, а фактичне переміщення, мобільність – це не переміщення, а готовність до нього. Міграція у «вузькому» сенсі є закінченим видом територіального переміщення, що завершується зміною постійного місця проживання, тобто в буквальному сенсі слова означає переселення. Переміщення територіальне – більш «широке» тлумачення міграції. Міграція в широкому значенні становить територіальне переміщення, що відбувається між різними населеними пунктами однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності і цільової спрямованості [1, с.8].

Поняття «міграція» та «ринок праці» нерозривно пов'язані між собою, переважна більшість людей, які вирішують покинути країну, мають на меті покращення свого матеріального стану. Саме тому мігрант, з одного боку, перестає претендувати на робоче місце у своїй країні, з іншого – з'являється на ринку праці в країні призначення. Звісно існує й така категорія мігрантів, які ведуть маргінальний спосіб життя, але більшість країн світу ведуть з ними боротьбу та будь-якими способами бажають депортувати їх зі своєї території.

Міграційні процеси у світі неможливо повністю спинити тому, що в країнах з розвинутою економікою існують роботи, які згодні виконувати іноземні мігранти за значно нижчу заробітну плату, аніж місцеве населення. Тому одним з основних завдань, яке стоїть перед переважною більшістю країн світу, зокрема і Україною, – це вивчення міграційних процесів та їх контроль як на регіональному, так і на державному рівнях.

Ситуація, яка складається на ринку праці, відображає соціально-економічне становище країни. Саме тому нижче буде розглянуто основні показники, які характеризують ринок праці в Україні загалом та в Одеській області зокрема.

За даними Держкомстату, в Україні [1] у 2014 р. порівняно з 2013 р. кількість економічно активного населення у віці 15-70 років зменшилася з 21 980,5 до 19 920,9 тис. осіб, тобто більше ніж на 2 млн. Поряд із цим, рівень економічної активності в цьому періоді знизився з 65,0 % до 62,4 % (рис. 1).

Зайняте населення у віці 15-70 років та рівень зайнятості у 2001-2014 рр.

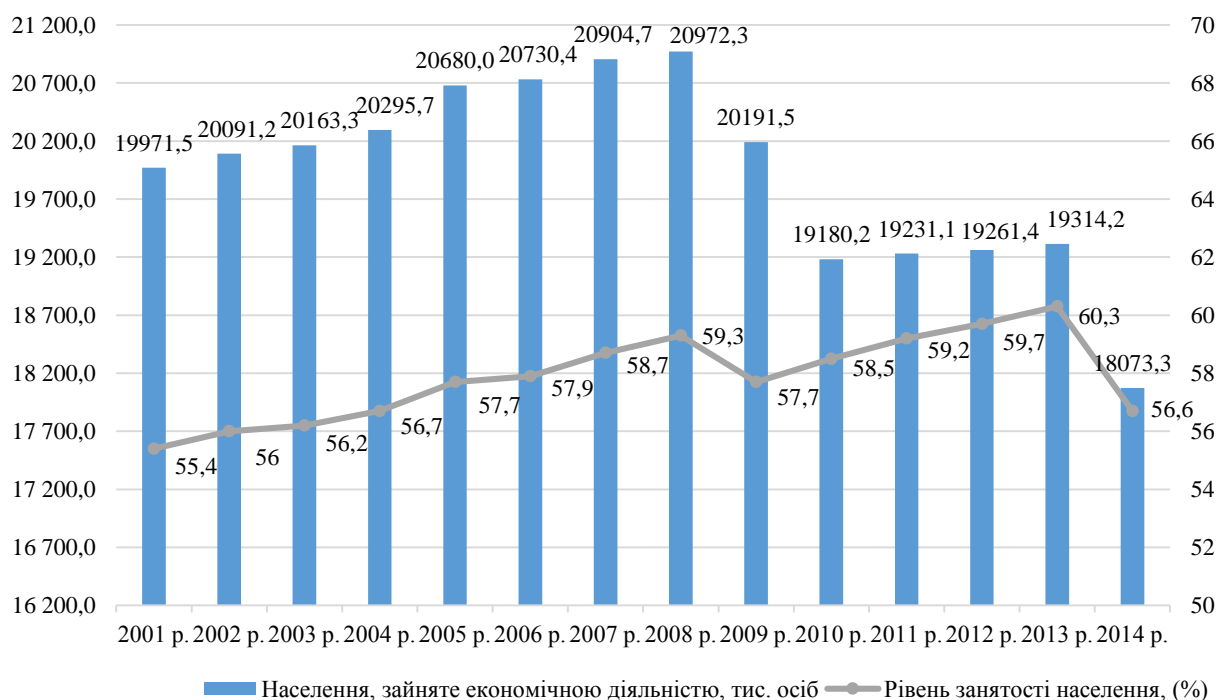

Рис. 1. Зайнятість населення у 2001-2014 рр.*

*За даними Держкомстату України

За інформацією Держкомстату України [1] кількість зайнятих з 2000 р. по 2008 р. збільшувалася, але, починаючи з 2009 р., поступово чисельність зайнятих зменшується, що було викликано світовою економічною кризою та цілою низкою потрясінь

всередині країни у наступні роки. У 2014 р. порівняно з 2013 р. загалом у країні кількість зайнятих скоротилася на 1,2 млн. У тому числі у 2014 р. рівень зайнятості складав 56,6 %, тобто опустився нижче рівня кризового 2009 р., який складав 57,7 %. Така ситуація пояснюється бойовими діями всередині країни, припиненням функціонування значної кількості підприємств, нестабільністю економіки, що веде до звуження попиту на робочу силу. У 2014 р. порівняно з 2013 р. зменшення кількості зайнятих відбулося в кожному регіоні країни. Найбільшого скорочення кількості зайнятих зазнали Луганська (134,1 тис. чол.) та Донецька області (215,7 тис. чол.)

Одним з найскладніших показників ринку праці в економіці країни є безробіття. Ця проблема є дуже гострою не тільки в Україні, а й і в багатьох інших країнах світу, але актуальною задачею є не повна його ліквідація, а зниження безробіття до природного рівня, тобто від 2 до 5 %. Повна зайнятість становить цілковиту відповідність між попитом та пропозицією на робочу силу, у цьому випадку кожен працівник повинен бути забезпечений роботою, незважаючи на його бажання. Такий підхід був характерним для планової економіки, він був обумовлений тим, що економіка розвивалася інтенсивним шляхом, а також за відмову від зайнятості була передбачена відповідальність. У сучасних ринкових умовах така ситуація є неможливою тому, що зайнятість є добровільною, після звільнення з роботи або після закінчення навчання зазвичай проходить деякий час до того моменту, коли людина знайде нове місце роботи, скорочується кількість функціонуючих підприємств, збільшується навантаження на одне робоче місце, яке складає 12 осіб на перше півріччя 2015 р. за даними Державної служби статистики України та ін. [1]. Нині не існує єдиної загальноприйнятої норми рівня безробіття через те, що в різних країнах через дію різноманітних факторів складається свій природний рівень цього показника. У нашому дослідженні розглядається наступний поділ значень рівня безробіття: до 7 % – прийнятний, від 7 до 10 % – критичний, від 10 до 13 % – незадовільний, від 13 до 17 % – масовий рівень безробіття, який переважно можна спостерігати при циклічному спаді в економіці, така ситуація потребує нагальних дій з боку держави для стабілізації стану ринку праці.

Для виявлення динаміки безробіття в регіонах України було здійснено порівняння рівнів цього показника у 2002 р. та 2014 р. У 2002 р. рівень безробіття загалом в Україні складав 10,1 % та до 2008 р. поступово знижувався до 6,4 %, але одним з наслідків міжнародної кризи було збільшення рівня безробіття у 2009 р. до 8,8 %, у наступні роки спостерігалось зниження безробіття до 7,2 % у 2013 р. Неприятливі умови всередині України, економічна рецесія та воєнні дії на сході країни призвели до збільшення рівня безробіття у 2014 р., яке складало 9,3 %. На жаль, українська офіційна статистика не володіє повною інформацією щодо цього показника через неможливість отримати повної інформації на окупованих територіях країни, тому реальний рівень безробіття з великою вірогідністю є вищим за зазначений (додаток 7).

У 2002 р. рівень безробіття нижчим за 7 % був тільки у двох областях України. У Полтавській області він складав 6,7 %, цьому сприяла в тому числі Державна служба зайнятості регіону, яка була масштабним організатором сезонних та громадських робіт для населення. Але такий низький рівень безробіття порівняно з іншими регіонами країни був тимчасовим, вже у 2003 р. він складав 8,3 %. У 2002 р. порівняно з 2003 р. було перероблено більше нафти, вироблено дизельного палива та топкового мазуту, були більшими обсяги продукції підприємств з виробництва неметалевих мінеральних виробів, та валової сільськогосподарської продукції [2]. Місто Київ є столицею України, тому має найнижчий рівень безробіття в досліджуваному періоді. У 2014р. Одеська область мала такий самий рівень безробіття, як і м. Київ, який складав 6,7 %. За даними

Одеського обласного центру зайнятості, у 2014 р. кількість безробітних в Одеській області складала 16 998 осіб, у 2013р. – 14 241 осіб. У місті Одеса кількість незайнятих громадян зі статусом безробітного складала 3 300 осіб, у 2013 р. – 2446 осіб.

У 2014 р. зросла кількість регіонів, де можна було спостерігати рівень безробіття 7-10 % – з 7 областей до 13, порівняно з 2002 р. Цей список покинули Донецька, Одеська та Вінницька області. Причинами зростання рівня безробіття на Донеччині стали воєнні дії на цих територіях, як наслідок сформувалися потужні міграційні потоки, які мають своє спрямування у інші регіони країни, а також значна кількість підприємств припинили свою діяльність. У 2014р. до вищезазначеної групи потрапили: Київська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Херсонська області та чотири області Західної України: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Хмельницька.

Демографічна ситуація в країні обумовлюється народжуваністю, смертністю та міграцією. Однією з найголовніших проблем останніми десятиліттями є скорочення народжуваності, це пов'язано з тим, що внаслідок глобалізаційних процесів у українців змінюються ціннісні орієнтації, а також ставлення до шлюбу та народження дітей, такі тенденції прийшли з країн Європи. З іншого боку, падіння рівня життя змушує жінку відмовитися від народження дитини, тим більше другої або третьої, а, як відомо, для простого відтворення населення жінка повинна народити дві дитини. Виплата матеріальної допомоги жінкам змінила ситуацію на краще на чотири роки, але, починаючи з 2013 р. і дотепер, кількість народжених почала знову скорочуватися. З великою ймовірністю можна сказати, що напружена політична та економічна ситуація, яка панує сьогодні в країні, може тільки загострити цю проблему. Водночас велике занепокоєння викликає високий рівень смертності, особливо у працездатному віці. За даними статистики, ймовірність померти в працездатному віці для українських чоловіків в 1,5 рази вища, ніж для європейських [4].

Висновки та перспективи подальших розвідок

Міграція населення – це досить складне та неоднозначне явище, яке залежить від цілого переліку чинників та має поліфакторний вплив на велику кількість показників, тому її аналіз виявляється досить непростим. Існує досить багато причин, за якими людина може стати мігрантом: наявність родинних зв'язків в іншій країні або регіоні, сприяння міграції місцевою владою або її обмеження, напружене політичне становище, природно-кліматичні умови та ін. Але, на нашу думку, одним з найбільш значних є вплив стану ринку праці. Так великий регіон з розвинутою промисловістю буде більш привабливий для мігранта, який зможе легше знайти роботу, аніж праценадлишковий регіон з нижчою середньою зарплатою. Але неможливо не зазначити, що значний вплив на рівень міграції мають загострення політичної ситуації та бойові дії в Україні, тому мешканці областей, у яких безпосередньо відбуваються ці події, покидають свої домівки, вирушаючи у більш безпечні регіони. Сьогодні Україна має у своєму складі 24 області, кожна з яких характеризується різною кількістю населення та соціально-економічними показниками: ВВП, промисловості, інвестицій, ринку праці, демографічної ситуації та соціальної сфери. Та області, які знаходяться географічно поряд, можуть мати великий розрив у соціально-економічному розвитку. Тому, як напрям подальших досліджень, на нашу думку, необхідно провести кластеризацію регіонів України, що допоможе виявити залежність між станом ринку праці в кластері та міграцією. Кластерний аналіз зарекомендував себе як надійний метод класифікації та типології об'єктів у тому випадку, коли необхідно проаналізувати велику кількість показників.

Розробка конкретних рекомендацій щодо подолання міграційних проблем повинна бути спрямована не на регіони-сусіди або загалом на Південь чи Захід країни, а на області, об'єднані в одному кластері за показниками, які досліджуються. Тому вважаємо, що необхідно зробити кластеризацію регіонів України, використовуючи низку показників, які характеризують ринок праці. У результаті будуть виявлені однорідні групи для подальшого аналізу.

Список літератури

1. Гришова, І. Ю. Сучасне формування системи управління персоналом як конкурентоздатність національної економіки / І. Ю. Гришова // Економічний форум. – 2016. – №1. – С. 340-347.
2. Гришова, І. Ю. Социально-экономическое развитие предприятий в контексте решения экономических конфликтов / И. Ю. Гришова, Л. Е. Лебедь // Актуальные проблемы экономики и управления, 2015. – №2. – С. 33-37.
3. Гришова, І. Ю. Соціальна відповідальність бізнесу як чинник соціально-економічного розвитку / І. Ю. Гришова, М. Ю. Щербата, В. В. Гришов // Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал / Черніг. нац. технол. ун-т. – Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – № 3 (3). – С.17-28.
4. Красноручський, О. О. Методичний підхід до оцінки ступеня реалізації економічних інтересів суб'єктів ринку сільськогосподарської продукції / О. О. Красноручський // Вісник СНАУ. Сер. «Економіка і менеджмент». — № 6/1 (41). — 2010. — С. 52-60.
5. Красноручський, О. О. Імперативи розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки в контексті трансформаційних процесів / О. О. Красноручський // Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. — № 149. — 2014. — С. 16-23.
6. Панюк, Т. П. Минимизация экономических конфликтов в процессе социально-экономического развития перерабатывающих предприятий. / Т. П. Панюк // Актуальные проблемы экономики и управления : научный журнал / Санкт-Петербургский государственный университет аэрокосмического приборостроения, 2015. – Выпуск 4(8) / 2015 – С. 44-48.
7. Панюк, Т. П. Значення соціальної відповідальності бізнесу в управлінні персоналом переробних підприємств. / Т. П. Панюк // Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал / Черніг. нац. технол. ун-т. – Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – № 3 (3). – С. 120-125.
8. Шабатура, Т. С. Соціальні інвестиції як інструмент реалізації соціально-орієнтованого бізнесу / І. Ю. Гришова, Т. С. Шабатура // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Економіка і менеджмент". Випуск 4, 2014. – С.183-187.
9. Гнат'єва, Т. М. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент ефективності корпоративної стратегії/ Т. М. Гнат'єва // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – Чернігів. – 2014. – №2(74). – С.35-45.
10. Massey, Douglass S., Arango, J., Hugo, G., Kouaci, A., Pellegrino, A., Taylor, J.E. 1993. "Theories of international migration: a review and appraisal," *Population and Development Review* 19 (3): 431-466.

References

1. Hryshova, I. Yu. (2016). Suchasne formuvannya systemy upravlinnya personalom yak konkurentozdatnist' natsional'noyi ekonomiky. *Ekonomichnyy forum*, 1, 340-347. (in Ukrainian)

-
2. Hryshova, Y. Yu. & Lebed', L. E. (2015). Sotsyal'no-ekonomicheskoe razvitie predpriyatiy v kontekste resheniya ekonomicheskikh konfliktov. *Aktual'nye problemy ekonomiki i upravleniya*, 2, 33-37. (in Russian)
 3. Hryshova, I. Yu., Shcherbata, M. Yu., & Hryshov, V. V. (2015). Sotsial'na vidpovidal'nist' biznesu yak chynnyk sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnya*, 3 (3), 17-28. (in Ukrainian)
 4. Krasnoruts'kyi, O. O. (2010). Metodychnyy pidkhid do otsinky stupenya realizatsiyi ekonomichnykh interesiv sub'yektiv rynku sil'skohospodars'koyi produktsiyi. *Visnyk SNAU*, 6/1 (41), 52-60. (in Ukrainian)
 5. Krasnoruts'kyi, O. O. (2014). Imperatyvy rozvytku ahrarynoho sektoru vitchyznyanoi ekonomiky v konteksti transformatsiynykh protsesiv. *Visnyk KhNTUS-H: Ekonomichni nauky*, 149, 16-23. (in Ukrainian)
 6. Panyuk, T. P. (2015). Minimizatsiya ekonomicheskikh konfliktov v protsesse sotsyal'no-ekonomicheskoho razvitiya pererabatyvayushchikh predpriyatiy. *Aktual'nye problemy ekonomiki i upravleniya*, 4(8), 44-48. (in Russian)
 7. Panyuk, T. P. (2015). Znachennya sotsial'noyi vidpovidal'nosti biznesu v upravlinni personalom pererobnykh pidpryyemstv. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnya*, 3 (3), 120-125. (in Ukrainian)
 8. Shabatura, T. S. & Hryshova, I. Yu. (2014). Sotsial'ni investytsiyi yak instrument realizatsiyi sotsial'no-oriyentovanoho biznesu. *Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarynoho universytetu*, 4, 183-187. (in Ukrainian)
 9. Hnat'yeva, T. M. (2014). Sotsial'na vidpovidal'nist' biznesu yak instrument efektyvnosti korporatyvnoyi stratehiyi. *Visnyk Chernihivs'koho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*, 2(74), 35-45. (in Ukrainian)
 10. Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review*, 19 (3), 431-466.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2016 р.